

УДК 94(477.82+438)“1921/1939”

Микола КУЧЕРЕПА

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ВОЛИНІ (1921–1939)

Проаналізовано “волинський експеримент” Г. Юзевського, спрямований на польсько-українське співжиття у Волинському воєводстві. На основі опрацювання архівних документів, монографій, спогадів сучасників у публікації висвітлено тактику воєводи щодо покращення економічної ситуації, послаблення соціальних конфліктів і національного протистояння на Волині, а також вказано на причини невдачі в реалізації розробленого проекту.

Ключові слова: Волинське воєводство, Волинське українське об'єднання, волинський експеримент, Друга Річ Посполита, Корпус охорони прикордоння, Міністерство військових справ, націоналізм, національне протистояння, Православна церква.

Міжвоєнна Польща була багатонаціональною державою. Крім поляків, у ній проживала чимала кількість представників білоруської, російської, литовської, єврейської, чеської, німецької та інших національностей. Проте другу за чисельністю національну групу в Польщі становили українці, які проживали в Західній Волині, Поліссі, Підляшші, Східній Галичині, Холмщині. Загалом, західноукраїнські землі, що перебували у складі Другої Речі Посполитої, становили досить значну територію – більше 100 тис. км², тобто третину тодішньої польської держави¹. Згідно з офіційними даними перепису 1931 р., громадян української національності проживало в Польщі 4442 тис.², або 15–16 % усього населення.

Українська проблема була досить вагомою в політиці офіційної Варшави, оскільки відносини між українцями і польською державою протягом усього міжвоєнного десятиріччя були досить непростими. Щодо її вирішення в польському політичному таборі було багато підходів. Ендеки, які були при владі до травневого перевороту 1926 р., прагнули створити однонаціональну польську державу, намагалися якнайшвидше асимілювати представників непольських меншин. Реалізація цього завдання не виключала й насильницькі методи.

¹ Зокрема, територія тодішніх Волинського воєводства становила 35,7 тис. км², Львівського – 28,4, Станіславського – 16,9, Тернопільського – 16,5 тис. км². Крім цього, українці проживали у східних повітах Люблінського, південних повітах Поліського воєводства. Див: Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1939. – S. 12–14. Для порівняння: територія таких нинішніх держав, як Австрія становить 84 тис. км², Болгарія – 111 тис., Данія – 44 тис., Ірландія – 70 тис., Ісландія – 103 тис., Нідерланди – 41 тис., Португалія – 92 тис., Швейцарія – 41 тис., Угорщина – 93 тис.

² *Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa, 1973. – S. 374.*

Другий напрямок представляли пілсудчики. Вони добре розуміли необхідність вирішення української проблеми, з якою пов'язували, і не безпідставно, подальшу долю Речі Посполитої. Не полишаючи головної мети – колонізації українців – в національній політиці вони намагалися використовувати гнучкішу тактику.

Польські соціалісти пропагували ідею надання територіальної автономії Східній Галичині, а для інших західноукраїнських земель – територіального самоврядування. Найбільш радикальний підхід щодо вирішення української проблеми пропонували комуністи. Експлуатуючи “право націй на самовизначення”, вони виступали за приєднання західноукраїнських земель, що були у складі Польщі до Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Офіційна Варшава, розробляючи політичну лінію щодо українців, намагалася поглибити регіональні особливості і розчленувати на окремі частини єдиний український народ. Враховуючи відмінності у рівні національної свідомості, культури, політичної активності українців Волині і Галичини, урядові кола хотіли їх поглибити і не допустити об'єднання українців в єдину політичну силу.

Як відомо, Західна Волинь увійшла до складу Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р. Тут було утворене Волинське воєводство, яке за територією займало друге місце в державі³. Особливістю його адміністративного поділу було те, що повіти значно різнилися як за територією, так і чисельністю населення, про що свідчить таблиця 1⁴.

Таблиця 1

Територія і населення повітів Волинського воєводства у 1931 р.

№	Повіти	Територія (кв.км)	Населення	
			Загалом (тис. осіб)	на 1 кв. км
1.	Володимирський	2208	150,4	68
2.	Горохівський	1757	122,1	69
3.	Дубнівський	3275	226,7	69
4.	Здолбунівський	1349	118,3	88
5.	Ковельський	5682	255,1	45
6.	Костопільський	3496	159,6	46
7.	Кременецький	2790	243,0	87
8.	Луцький	4767	290,8	61
9.	Любомльський	2054	85,5	42
10.	Рівненський	2898	252,8	87
11.	Сарненський	5478	181,3	33
	В цілому по воєводству	35754	2085,6	58

Як бачимо, найменш заселеними були північні повіти: Сарненський, Любомльський, Ковельський, Костопільський. Водночас деякі з них були найбільшими за

³ Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Т. 70. – С. 2.

⁴ Складено на основі: Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1939. – С. 13.

територією. Керувати такими великими адміністративними одиницями, зважаючи на незадовільний стан транспортного і телефонного зв'язку, було надзвичайно важко.

Ситуація ускладнювалась тим, що воєводство було багатонаціональним. Нині важко точно визначити кількість жителів воєводства тієї чи іншої національності. Це пов'язано із тим, що переписи населення, проведені у 1921 і 1931 роках не були досконалими, а то й сфальсифікованими. Проте як перший, так і другий переписи показали, що на Волині абсолютну більшість становили православні українці. Це відображають таблиці 2 і 3.

Таблиця 2

Населення Волинського воєводства за релігійною приналежністю і національністю у 1921 р. (в тисячах)⁵

Населення	Національність							Загалом
	Українці	Поляки	Росіяни	Євреї	Німці	Чехи	Інші	
Православні	975,5	62,4	9,2	0,03	0,06	18,3	1,3	1066,8
Римо-католики	3,7	157,3	0,06	–	0,2	4,9	0,1	166,6
Греко-католики	0,4	0,2	0,05	–	–	–	–	0,61
Протестанти	1,6	9,1	0,05	0,01	23,8	1,8	0,3	36,7
Іудеї	1,7	11,3	0,08	151,7	–	0,02	–	164,8
Інші	0,02	0,06	0,01	0,01	–	–	0,06	0,16
Всього	982,9	240,66	9,41	151,75	24,06	25,02	1,76	1435,7

Таблиця 3 Населення Волинського воєводства за релігійною приналежністю і рідною мовою у 1931 р. (в тисячах)⁶

Релігійна приналежність	Рідна мова								Загалом
	Укр.	Пол.	Білорус.	Рос.	Чеська	Нім.	Євр.	Інша	
Православні	1388,0	20,2	2,2	22,9	21,6	–	–	1,1	1455,9

⁵ Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T.23. Tab.XI.

⁶ Складено на основі: Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r... Województwo Wołyńskie.T. 70. – S. 2.

Римо-католики	2,0	317,7	0,6	0,2	7,3	0,2	–	0,3	327,9
Греко-католики	9,7	1,2	0,1	0,1	–	–	–	–	11,1
Протестанти	5,2	4,6	–	0,1	1,3	42,1	–	0,1	53,4
Іудеї	0,1	2,0	–	–	–	–	205,5	0,3	207,9
Інші	21,8	1,0	–	0,1	0,8	4,5	–	1,0	29,3
Всього	1426,9	346,6	2,4	23,4	31,0	46,9	205,5	2,8	2085,6

Порівнюючи дані таблиць, зауважуємо, що у 1921 р. понад 62 тис. поляків визнали себе православними, в той час, як у 1931 р. – 20 тис. Значно збільшилася чисельність православних українців (на 412,5 тис.).

У міжвоєнний період переважна більшість українців проживала в селі, де залишались не вирішеними ціла низка політичних, економічних, соціальних проблем. До травневого перевороту польські власті зробили дуже мало для їх вирішення.

Нові підходи у реалізації цих актуальних питань, пов'язані з іменем волинського воєводи Генрика Юзевського,⁷ який розробив т. зв. “волинську політику”, або ж “волинський експеримент”.

Сучасники, політики, історики по-різному оцінюють його діяльність. Для одних він “могильщик польськості на кресах”, зрадник Польщі чи навіть український гетьман. Для інших навпаки – кат українського народу, українофоб. Його програма і діяльність вже була предметом наукових досліджень⁸. Маючи нині у своєму

⁷ Генрик Юзевський народився 6 серпня 1892 р. в Києві. У 1914 р. закінчив Київський університет. Член польських підпільних молодіжних організацій та Польської військової організації. У 1920–1921 рр. – заступник міністра внутрішніх справ в уряді Симона Петлюри. 30 червня 1928 р. призначений волинським воєводою. З грудня 1929 по червень 1930 рр. – Міністр внутрішніх справ Польщі. На початку червня 1930 р. знову волинський воєвода. Прихильник польсько-української співпраці. У квітні 1938 р. зайняв посаду воєводи у Лодзі. В роки Другої світової війни боровся в рядах підпільних організацій з нацистськими окупантами. Після війни залишився у підпіллі для боротьби з комуністичним режимом. Заарештований спецорганами ПНР у 1953 р. Засуджений на довічне ув'язнення. У 1956 р. термін ув'язнення зменшено до 12 років. У цьому ж році через хворобу відпущений на волю. В подальшому від політичної діяльності відійшов і займався малярством. Помер у Варшаві 23 квітня 1981 р.

⁸ Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках” (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава, 1998. – Т. 1–2; *Його ж.* Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період // Україна – Польща: важкі питання: матеріали XI міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26–28 квітня 2005 року). – Варшава, 2006. – Т. 10; *Його ж.* Волинський воєвода Ян Генрик Юзевський // “Роде наш красний...”. Волинь у долях краян і людських документах / М. Кучерепа. – Луцьк: В-во Волинського держуніверситету “Вежа”, 1996. – Т. 2; *Його ж.* Волинь у міжвоєнний період (1921–1939) / М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук. – Луцьк, 1994; *Його ж.* Православ'я на Волині (1921–1939 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – Луцьк, 1998. – Вип. 3; *Його ж.* Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк, 2001; *Айненкель А.* Українське питання в політиці Другої Речі Посполитої

розпорядженні архівні документи, монографічну літературу, спогади спробуємо дати оцінку “волинському експерименту” Генрика Юзевського. Посаду волинського воєводи він прийняв, як сам неодноразово підкреслював у своїх спогадах, “з наказу коменданта” – Юзефа Пілсудського 30 червня 1928 р.⁹ На Волині новий воєвода застав складну ситуацію. Особливо ускладнювали внутрішнє становище Волині національний і релігійний фактори. Стосунки між місцевою адміністрацією, яка складалася майже виключно із поляків, і українським населенням Волині залишалися напруженими. Рівень професійності польської адміністрації на Волині був досить низьким. Місцевий апарат пов’яз у корупції. Все це викликало незадоволення мешканців тодішніми воєводськими властями. Олії у вогонь постійно підливав конфлікт між місцевою адміністрацією і військовим керівництвом.

Г. Юзевський розумів, що політика, яку проводили його попередники, викликала ненависть і обурення українців, створювала підґрунтя для антипольської опозиції. А тому новий адміністратор Волині вирішив радикально змінити політичний курс. Г. Юзевський добре знав Волинь, де надіявся найповніше себе реалізувати. У своїх спогадах він занотував: “Їдучи до Луцька, я знав з чим зустрінусь на Волині... Вже у перші дні вималювався той стан, з яким я буду мати справу протягом десяти років мого керівництва. Маю на увазі форму і зміст польсько-українського співжиття. Йдеться про пошук «волинського скарбу» – спільного «ми», яке складалося із клубка непорозумінь, людських суперечок, злої волі. Потрібно було усунути тягар польсько-українських битв, подолати тупість окремих голів, усунути старі докори”¹⁰.

Із першими намітками майбутньої політичної лінії Г. Юзевський ознайомив 20 серпня 1928 р. волинських послів і сенаторів¹¹. Більше року знадобилося воєводі для деталізації програми. На відміну від інших спеціалістів з української проблеми, Г. Юзевський враховував не лише внутрішній, а й зовнішній фактор. Він писав: “Моїми ворогами і ворогами Волині були комуністи. Мав клопоти з радянською Москвою. Вона не спускала очей з Волині. Не перебирала вона засобами – чинила постійні диверсії. Москва, маючи свою «модель» України, інших не визнавала”¹². Своїми ворогами він вважав також український націоналізм Східної Галичини і польське ендецьке Стронніцтво народове¹³.

2 грудня 1929 р. в Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі Г. Юзевський виступив із великою доповіддю, цілком присвяченою волинським справам. Так народилася нова “волинська політика” чи т. зв. “волинський

та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939) / А. Айненкель // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків... – Т. 10; *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979; *Iwanicki M.* Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce, 1975; *Kęsik J.* Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów // *Przegląd Wschodni.* – 1987. – Т. 4. Zeszyt 1(13); *Ejusdem.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław, 1995; *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław, 1988 та інші.

⁹ Pożegnanie p. Ministra Józewskiego // *Gazeta Polska.* – 1930. – 5 czerwca.

¹⁰ *Józewski H.* Zamiast pamiętnika / Henryk Józewski // *Zeszyty Historyczne* (Paryż). – 1982. – №60. – S. 138.

¹¹ Zjazd senatorów i posłów BB // *Przegląd Wołyński.* – 1928. – 26 sierpnia.

¹² *Józewski H.* Zamiast pamiętnika... – S. 138.

¹³ Ibidem.

експеримент”. Його мета – виробити у волинян почуття приналежності до польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої шляхом державної асиміляції неполяків. Асиміляція Волині, згідно з програмою, повинна відбуватися одночасно у всіх галузях політичного, громадського, національного, релігійного, освітнього, самоврядного і економічного життя. Наміри воєводи були такі:

- все суспільно-політичне і економічне життя краю спрямувати в русло польсько-української співпраці;
- створити для українців самодостатні форми суспільно-політичного життя, зберігаючи і зміцнюючи т. зв. “сокальський кордон”, не допустити на Волинь войовничого українського націоналізму із Східної Галичини;
- підтримувати і зміцнювати у всіх галузях польське життя на Волині;
- створити окрему регіональну групу послів і сенаторів змішаного національного складу, яка б проводила суспільно-політичну роботу і спрямовувала всю продержавну працю у площину польсько-українського співжиття;
- створити превенційну систему щодо нелегальних організацій шляхом створення польських, українських і змішаних товариств;
- створити на Волині окремі організаційні рамки для Православної Церкви з метою протидії акціям митрополита Діонісія, спрямованих на поглиблення ненависті між українським і польським суспільствами на Волині;
- усунути антидержавні елементи із шкільництва, довести його до чинника польської культури, а також залучити до громадської і освітньої роботи широкі маси вчителів для того, щоб нівелювати вплив українського націоналізму Східної Галичини;
- створити територіальне самоврядування як спільний інструмент польсько-української співпраці із вилученням у його діяльності всіх політичних моментів¹⁴.

На перший погляд, особливо з теоретичної точки зору, програма воєводи виглядала досить привабливо. Проте впровадити її в життя було важко, а то й просто неможливо. Її не сприйняла більшість польських і українських політичних діячів. У польській пресі з’явилися статті, автори яких піддали нищівній критиці “волинський експеримент” воєводи. Зокрема, анонімний публіцист “Gazety Warszawskiej” писав: “З усієї промови видно лише одне: турботу не про лад, порядок, добробут Волині (ці проблеми для нього другорядні), а лише про розбудову української держави”¹⁵. Докоряли Юзевському і українські політики із Сельробу, КПЗУ, УНДО, ОУН та інших політичних партій і організацій. Зокрема, члени Українського парламентського клубу відмовилися брати участь в урочистостях, присвячених 10-річчю польської держави, заявивши, що вони незломно стоять на позиції права на самовизначення української нації на усіх етнографічних землях¹⁶.

Як бачимо, із початку реалізації задумів на Г. Юзевського чекали великі перешкоди. Реалізувати задумане він намагався адміністративними методами. Адміністрація Г. Юзевського вдалася до непопулярних заходів. Нових переслідувань і утисків

¹⁴ Polityka Wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936 // Przegląd Wschodni. – T. 4. – Z. 1(13). – S. 184–185.

¹⁵ Niezwykły występ wojewody // Gazeta Warszawska. – 1928. – 12 września.

¹⁶ Sprawy Narodowościowe. – 1928. – № 5. – S. 538.

почали зазнавати українські національні кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Різними заборонами і репресіями воєводська адміністрація стримувала розвиток “Просвіт”, повела дальший наступ на українське шкільництво. Все це робилося для того, щоб Волинь відгородити “сокальським кордоном” від впливів націоналістичної Галичини. Одночасно воєвода шукав собі опору в середовищі поміркованих українських і польських політичних діячів. Він запросив на Волинь низку соратників отамана Петлюри, більшість з яких стали керівниками Волинського українського об’єднання (ВУО), створеного у 1931 р. з ініціативи Г. Юзевського. Ця політична партія заявила про свою лояльність до польської держави і готовність до співпраці з польською адміністрацією. У містах почали створюватися “Рідні хати” – клуби української інтелігенції, а в селах – “Просвітянські хати”, українські народні хори. Проте, зазначимо, нові утворення не зуміли замінити розігнані “Просвіти”. Значна частина волинських українців до ВУО ставилася з прохолодою, вважаючи його керівництво “хрунями”, запроданцями української справи. А політичні сили, вороже наставлені до Польщі, вирішили із середини розкласти цей витвір воєводи. Зокрема, ОУН рекомендувала своїм членам вступати до ВУО та його громадських прибудовок і проводити там свою роботу¹⁷. У підсумку, можна погодитися із висновком керівника розвідки Корпусу охорони прикордоння (КОП) майором Скіндером про те, що “ВУО не лише не виконало покладених на нього надій, а навпаки, позбавлене підтримки і довіри мас, воно поволі стало доменою впливів ОУН”¹⁸.

Істотним елементом тактики воєводи в реалізації “волинського експерименту” були зусилля, спрямовані на пожвавлення економічного життя. Г. Юзевський розумів, що підвищення ефективності сільського господарства, рівня життя людей може досить швидко призвести до послаблення соціальних конфліктів і національного протистояння. Дійсно, на фоні усєї Польщі край вирізнявся змінами у структурі сільськогосподарського виробництва і земельної власності. Згідно з даними воєводського управління за 1919–1936 рр., на Волині було розпарцельовано більше 400 тис. га землі¹⁹. Цю землю за допомогою державних позик придбали волинські селяни. “Політику зміни структури сільського господарства” активно використовували в своїх цілях противники Г. Юзевського. Вони стали звинувачувати його в нищенні “польського стану посідання на східних кресах”.

Як уже зазначено, важливим чинником у “волинській політиці” була програма українізації Православної Церкви на Волині, яка повинна була проходити еволюційним шляхом. Було передбачено проведення реформ у напрямку повернення до традицій соборності, зміни російського національного складу єпископату та надання їй українського національного характеру. Воєвода неодноразово звертався до центральних властей, щоб вирішити назрілі потреби православ’я. Він навіть підготував проект документа, який ліг в основу грамоти президента Речі Посполитої про скликання Помісного собору Православної Церкви в Польщі, виданої 30 травня 1930 р.²⁰

Важливим кроком на шляху українізації церкви на Волині стала маніфестація в Почаївській лаврі, організована послами Української парламентарної репрезентації

¹⁷ Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). – 979/41. – К. 8.

¹⁸ Przegląd Wschodni. – Т. 4. – З. 1(13). – S. 190.

¹⁹ Kęsик J. Zaufany Komendanta. – S. 117.

²⁰ Monitor Polski. – 1930. – IV. – № 126; Przegląd Wołyński. – 1930. – 8 czerwca.

з благословення воєводи. Вона пройшла під українськими національними гаслами²¹. Після маніфестації відбулося посольське віче за участю майже 12 тис. осіб, на якому була прийнята резолюція, що чітко зафіксувала бажання відросійщення церкви²². Під впливом ситуації, що склалася, 2 березня 1934 р. митрополит Діонісій зрікся кафедри волинського пастера, а волинським єпископом був призначений українець Олексій Громадський. Після прибуття на Волинь новий єпископ відразу висловився за українізацію Волинської єпархії. До 1 листопада 1935 р. на Волині у 124 церквах богослужіння вже відправлялося українською мовою, в 40 – українська служба Божа чергувалася із церковнослов'янською, в 99 – українською мовою читалися Євангеліє, Апостол, деякі молитви²³. Проте невдовзі релігійні справи набрали характеру політичного. До них, крім ВУО, активно почали втручатися ОУН, УНДО. Не стояли осторонь і польські політики, військові, римсько-католицький костел.

У своєму експерименті Г. Юзевський важливе місце відводив освітній політиці. Він вважав, що справа шкільництва і підбору вчительського корпусу є першорядною державною справою²⁴. Свій висновок він будував за наступною схемою. Згідно зі статистичними даними, на Волині проживало 16 % поляків і 77 % українців²⁵. Отже, у школах переважали українці. А процес формування психіки української дитини в школі мав стати вирішальним моментом в розумінні ставлення українського населення до Польщі і всього, що польське. Щодо дітей поляків, то завданням школи був розвиток духовних начал на основі правдивої історії і польської культури. А тому відносини між українськими і польськими дітьми в школі у результаті повинні були вплинути на подальшу долю польської держави. Продовжуючи свої роздуми, політик писав: “Система і організація державного шкільництва на Волині мусить давати найбільші гарантії в задоволенні природних потреб людності. Шкільна система, яка постійно спричиняє напруженість і незадоволення українців, в наших умовах призведе до стихійного процесу зародження українського приватного шкільництва, найбільш ймовірно, що із Східної Галичини... В сучасних умовах найпекучішими проблемами є: 1) підбір відповідних кадрів вчителів, що є справою досить важкою, 2) достатня кількість штатних одиниць, і 3) достатня кількість шкільних приміщень”²⁶.

На практиці це виглядало цілком інакше. Як відомо, ендецький уряд взяв курс на ліквідацію національних шкіл і утворення т. зв. двомовних утравкістичних. Цей курс намагався дуже обережно втримати і Г. Юзевський. Проте більше йому імпонували польські школи, в яких українська мова вивчалася як предмет. За часи його управління українських початкових шкіл залишилося лише 4²⁷. Тоді ж чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, а німці – аж 66²⁸.

²¹ *Józewski H. Zamiast pamiętnika...* – S. 65–71.

²² *Wiadomości Ukraińskie.* – 1933. – 14 września.

²³ *Biuletyn Polsko-Ukraiński (BP-U).* – 1939. – 1 III. – № 9. – S. 91.

²⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 33.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 1076. – Арк. 29.

²⁸ Там само.

Безперечно, така ситуація в освітній політиці не могла задовільняти українців. Волинь стала тереном постійної боротьби за українську школу. Особливо загострилася ситуація у 1932 р., коли на Волині проводився плебісцит про мову навчання і тип школи. Офіційні власті чинили всілякі перешкоди під час його проведення. Зокрема, війти відмовлялися посвідчувати підписи на заявах, зволікали із проведенням цих плебісцитів, а там, де вони вже відбулися, у багатьох випадках визнавалися недійсними. Зокрема, у 1932 р. планувалося провести голосування у 742 школах, однак воно відбулося лише у 120 школах, а його результати були визнані лише у 63 випадках²⁹.

Шкільний плебісцит активізував діяльність на Волині Організації українських націоналістів, Комуністичної партії Західної України та інших політичних партій. Його перебіг активно висвітлювала як українська, так і польська преса. Зокрема, львівське “Діло” 2, 9, 10, 25 грудня 1932 р. подавало інформацію про те, що у багатьох школах невідомі особи повибивали шибки, а по селах порозкидали листівки³⁰. Одна із них закликала населення: “Не поодиначці, а цілими громадами, гмінами підніматися на боротьбу проти ополячення і окатоличення і боротися за українську школу за державний кошт, проти польських шкіл і вчителів колонізаторів”³¹.

Намагаючись українських дітей принадити до пізнання польської культури, воєвода привіз на Волинь вчителів з інших регіонів Польщі. Так, із 1927 по 1933 рр. чисельність вчителів-поляків у волинських школах зросла із 1535 до 2637³². В цей же час кількість вчителів-українців постійно зменшувалася. У 1933 р. їх залишилося лише 447³³. Польські націоналісти, особливо Строніцтво народове, критикували Юзевського за те, що він не дбає про польське шкільництво на Волині, за те, що нібито українізує школи і за те, що українці у шкільництві мають привілеї³⁴. Зокрема, начальник розвідцентру № 8 Корпусу охорони прикордоння майор Старк повідомляв своєму керівництву, що “польське початкове шкільництво на Волині переживає велику кризу у своєму розвитку... Багато польських шкіл переоформленні на утравістичні, а насправді на руські (українські – М. К.). Це викликає скарги і нарікання населення, а інколи доходить до інцидентів, які з одного боку відзеркалюють психіку польської людності, яка стоїть на ґрунті права і шкільних властей, а з іншого – тих, які не дотримуються законів і трактують польських селян і осадників як громадян другої категорії”³⁵. Отже, Г. Юзевський опинився між двох вогнів. Тверезо мислячі польські діячі підказували воєводі шляхи виходу із такої складної ситуації. Зокрема, відомий журналіст і публіцист доктор Антоні Вечоркевіч писав: “На землях із змішаним польсько-українським населенням метою нашої політики є, безсумнівно, створення основ найбільш гармонійного співжиття обох народів. Очевидно, що першим кроком до цієї мети є культурне взаємозближення, взаємопізнання. Але як відбудеться таке зближення, коли, наприклад, людність

²⁹ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 34.

³⁰ Діло. – 1932. – 2, 9, 10, 25 грудня.

³¹ ДАВО. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 124; *Заболотний І.* Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939. – Львів, 1964. – С. 149.

³² *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т. 1. – S. 188.

³³ *Ibidem.*

³⁴ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 34.

³⁵ ААН. – УВВ. – 979/65. – S. 25.

польського села чи сіл розкидана між українськими, ухвалює собі чисто польські школи. Таку позицію поляків можна зрозуміти довголітньою тугою за навчанням рідної мови. В одному селі виховуються громадяни, які не розмовляють, не пишуть, а теоретично і не розуміють української мови, а у сусідньому селі громадяни, які погано розмовляють і погано пишуть по-польськи (бо хто знає наслідки навчання у сільських початкових школах, той не буде мати ілюзій в тому, що школа, де польська мова трактується як один з предметів, могла б навчати дітей польської мови, які вдома розмовляють іншою). Якщо ж задумана таким чином шкільна система, що має стати мостом культурного порозуміння між майбутніми громадянами Речі Посполитої польської і української національностей, то кожний, хто хоче дивитися на дійсність не через туман принципалізму, повинен визнати, що цей міст крихкий і слабкий, який на Волині зустрічається часто, міст на якому можна досить швидко скрутити шию... Шкільна справа на Волині є однією із найдратливіших і найшкідливіших фікцій. Ми повинні собі чітко, виразно і широко сказати, що утримання на Волині декількох типів, якщо ж йдеться про мову навчання у початкових школах із нерозлучними від цього шкільними плебісцитами, то для будови чесного і щирого польсько-українського співжиття є шкідливою справою”³⁶. Зрештою, це пізніше зрозумів і Юзевський, який у 1937 р. писав: “Якщо в цих умовах польське вчителство не буде мати достатньої педагогічної кваліфікації, достатнього розуміння справи і своєї ролі, що впливає із справжнього розуміння ідеї Речі Посполитої Польської, ситуація у початковому шкільництві з часом може стати чимсь дуже грізним і трагічним у справі з’єднання Волині з Річчю Посполитою, привязаності українців до Польщі. І тому справа початкового шкільництва на Волині буде вимагати з боку держави опіки і виняткових зусиль, а з боку польського суспільства – здорового розсудку і розуміння стану справ”³⁷.

На жаль, ані одного, ані другого не вистачало. У Волинському воєводстві у 1937/1938 навчальному році із 2087 шкіл, польських було – 1459, утравістичних – 520 і лише 8 – українських, в яких навчалось 1200 учнів. Третина дітей шкільного віку взагалі не відвідувала школу. Така політика давала досить сумні наслідки – масову неписьменність. У 1931 р. на Волині 47,8 % населення не вміло ані писати, ані читати³⁸.

Поряд із згаданими справами, Юзевський багато уваги приділяв вдосконаленню адміністративного апарату. Насамперед він турбувався про сільське управління, оскільки “гміна, ця найближча до людей влада, повинна визнаватися ними своєю владою, а це значить – бути мешканцям близькою, такою, що живе з ними, з них і з їх волі створеною... Гмінна влада кваліфікована людністю як влада чужа, і з рисами окупаційної влади є державною катастрофою на змішаному терені”³⁹. Органи місцевого самоуправління, задумані воєводою як поле спільної польсько-української співпраці, такими не стали. У виконавчих органах територіального

³⁶ *Wieczorkowicz A.* Szkodliwa fikcja. W sprawie szkół na Wołyniu / A. Wieczorkowicz // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1934. – 21. I. – № 3 (38). – S. 2.

³⁷ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 34.

³⁸ *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української біржуазії (1922–1939) / Ю. Сливка. – Львів, 1985. – С. 177.

³⁹ AAN, UWW, 979/83. Sprawozdanie wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego z sytuacji na Wołyniu, wrzesień 1933. – K. 9.

самоуправління основну роль відігравали поляки. Так, із 103 в'їтів 19 – були українцями, а 81 – поляками⁴⁰.

Реалізуючи свою програму, Г. Юзевський постійно наштотував на перешкоди. Клопіт він мав із комуністами та націоналістами, вплив яких постійно зростав. Так, у 1931 р. на Волині було організовано цілу низку антикомуністичних процесів. 14 травня в Рівному були засуджені на довгорічне ув'язнення 33 члени КПЗУ, 13 червня в Ковелі – 41. 27 червня в Луцьку відбувся процес над 47 членами КПЗУ з Горохівського повіту. 1 грудня у Ковелі були засуджені ще 77 комуністів⁴¹. Проте паралізувати комуністичний рух у цей час не вдалося. У 1932 р. у північних повітах Волині набрав широкого розмаху комуністичний партизанський рух. За короткий час лише у Ковельському повіті у партизанські загони вступила майже тисяча бійців, на озброєнні яких було 80 гвинтівок і 450 револьверів⁴². Для придушення цього руху на Волині зосередилися численні військові загони. Лише у Ковельському повіті було сконцентровано 8 тис. поліцейських, чотири ескадрони кіноти, три піхотних полки, чотири танкетки і чотири військових літаки⁴³. Воєнні каральні експедиції руйнували та палили села, катували і розстрілювали селян, сотні людей кидали в тюрми. Лише в другій половині 1932 р. на Ковельщині було арештовано 800 осіб⁴⁴.

Значно активізували свою діяльність на Волині українські націоналісти. Г. Юзевський відзначав, що боротьба з українським націоналізмом має вестись безпощадно, з використанням усіх можливих форм та методів. З року в рік зростала чисельність проведених ОУН акцій. У 1933 р. оунівці приступили до організації замаху на волинського воєводу. Виконати вирок екзекутива ОУН доручила учневі української гімназії Олександрю Куцу. Проте після декількох невдалих спроб замаху поліція його заарештувала. А суд виніс суворий вирок – шість років тюремного ув'язнення із позбавленням громадянських прав на десять років⁴⁵.

Не вдалося воєводі запобігти природньому процесові поглиблення зв'язків волинян із галичанами. “Сокальський кордон” не відбувся. Та якщо з українцями воєвода знав як діяти, то більш грізна небезпека чекала на нього з польської сторони.

Як відомо, після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі все більшу роль почали відігравати військові, які дотримуватися програми “зміцнення польськості на кресах”.

Конфлікт між волинським воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Г. Юзевського, не маючи можливості позбавитися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Більшість поляків на Волині йшла за військом і його політикою. Все частіше роздавались заклики “рятування польськості на Волині”. Заснований опонентами Г. Юзевського у січні 1937 р. тижневик “*Kurjer Wołyński*” розпочав гострі нападки на воєводу. У Варшаву посипались доноси на Г. Юзевського. В одному із них

⁴⁰ ДАВО. – 25/4: Wołyń, czerwiec 1937. – Łuck. – S. 24.

⁴¹ Там само. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 206–208.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 13.

⁴³ Там само. – Арк. 13, 94.

⁴⁴ *Заболотний І.* Нескорена Волинь... – С. 142.

⁴⁵ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3578. – Арк. 1–8. Протокол судового засідання Луцького окружного суду у справі члена ОУН О. Куца, 22.I.1939 р.

колишній президент Луцька, підполковник Мечислав Венжик ще у грудні 1936 р. писав міністрові військових справ: “На основі власних спостережень, а також думок працівників прокуратури, суду, війська, організації «Стшельци», Союзу Землевласників і багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз’єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло «Ріж ляхів!» стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі”⁴⁶.

Військових підтримало Міністерство справедливості (юстиції), яке вимагало негайного усунення Юзевського, а прем’єр-міністрові відкрито заявляли, що “обурені офіцери застрілять такого зрадника”⁴⁷.

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католиків, т. зв. конверсійний рух. Це здійснено дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців потрясли ганебні події в с. Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів цього села перейти в римо-католицьку віру. Справа набрала великого розголосу. Посол від Волині до Сейму Степан Скрипник подав у цій справі депутатський запит. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Відома громадська діячка, письменниця, публіцист Марія Домбровська у своєму щоденнику занотувала: “Бідна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки [...] і військо у ролі польських хрестоносців, які наvertsають православних в католицизм. Морально – відраза, політично – клінічне божевілля, гріх, за які дорого заплатить Польща”⁴⁸.

Потрібно зауважити, що першим кроком військових у справі колонізації східних кресів стало відправлення Служби Божої і виголошення проповідей польською мовою 11 листопада 1935 р. у 10 найбільших гарнізонах, розміщених на сході Польщі.

Наступним кроком, який свідчив про заангажування військових діячів до національної проблеми, став виступ 2 липня 1936 р. Міністра військових справ на зустрічі із командувачами округів корпусів. Міністр генерал Т. Каспшицький тоді сказав: “Шануючи всі віросповідання, держава, однак, повинна підпорядкувати їх польській расі стану, потребам і інтересам нашої держави [...]. Необхідно піддати віруючих окремих визнань асиміляційним впливам польської культури в продержавному дусі., а там, де це можливе, особливо в середовищі слов’янських меншин, процес ополячення в галузі релігійно-церковного життя оточити виразною і рішучою опікою”⁴⁹. По суті, ця промова стала для командувачів округів директивною для проведення політики дискримінації української меншини у війську.

⁴⁶ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Gabinet Ministra Spraw Wojskowych. I.300.1.412. Pismo em. ppółk. Mieczysława Więzyka do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie Henryka Józewskiego, 3 grudnia 1936 r.

⁴⁷ *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza Historia polityczna Polski 1864–1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Gdańsk, 1990. – T. 2. – S. 826.

⁴⁸ *Dąbrowska M.* Dzienniki / M. Dąbrowska. – Warszawa, 1988. – T. 2. – S. 257–258.

⁴⁹ *Stawecki P.* Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939 / P. Stawecki. – Warszawa, 1969. – S. 172.

Черговим моментом відкритого наступу військових на права українців була промова цього ж генерала на відкритті звітного з'їзду Комісії наукових досліджень Східних Земель. Міністр військових справ тоді звернув увагу на необхідність польської експансії на Схід⁵⁰.

Незадоволення поляків політикою Г. Юзевського найбільш послідовно виклав галицький поміщик Станіслав Красіцький у брошурі “Політика воєводи Юзевського на Волині у світлі цифр і фактів”, виданій у Стратині в 1937 р.⁵¹. Не сприймаючи “волинського експерименту” Г. Юзевського, автор піддав необґрунтованій критиці політику воєводи, спрямовану на польсько-українське порозуміння на Волині. С. Красіцький звинувачував воєводу у тому, що своєю політикою він зменшив “стан польського посідання” на Волині. А тому він пропонував тодішньому маршалу Польщі Е. Ридз-Смігли негайно усунути Г. Юзевського із займаної посади і рекомендував “на Волині нічого не робити, а лише полонізувати, полонізувати, і ще раз полонізувати”⁵².

Навіть у такій ситуації воєвода не сидів склавши руки. Незважаючи на послаблення своїх позицій, він продовжував діяти. До того ж у Варшаві було досить впливових політиків, які його підтримували. Намагаючись перехопити ініціативу у свої руки, він подав до Міністерства військових справ скаргу на КОП, в якій детально описав зловживання, здійснені цим Корпусом. Політик звинуватив військових у тероризуванні місцевого православного населення. Натомість розвідка КОП повідомляла центр: “Воєвода Юзевський вирішив оголосити відкриту війну керівництву КОП з метою запобігти у майбутньому подібної, на думку воєводи, деструктивної політики”⁵³.

Проте зупинити хід подій воєвода не зумів. 10 березня 1938 р. прем'єр-міністр Ф. Славой-Складковський дозволив КОПу й надалі проводити “конверсійний рух”. Після рапорту Міністру військових справ, який подав командувач округу генерал Мечислав Сморовінський, волинського воєводу у квітні 1938 р. звільнено із посади.

Діяльність Г. Юзевського на Волині широко обговорювалася на сторінках тогочасної як польської, так і української преси. Всі погоджувались, що йому не вдалося реалізувати плани польсько-українського порозуміння. Досить критично оцінювала наслідки роботи воєводи ендецька преса⁵⁴. Більш виважено поставилася до “волинського експерименту” редакція “Бюлетня польсько-українського”. Його головний редактор Владислав Бончевський в одній із статей писав, що критикуючи програму Юзевського, “необхідно з усією суворістю застерегти всіх неграмотних політиків, здебільшого тих, які оперують погано зрозумілим патріотизмом, від приниження і відкидання його (Юзевського – М. К.) головних політичних думок і бити по брудних лапах творців і сіячів ясновельможної і всевладної політики, яка ганьбить його ім'я. Потрібно все зробити, щоб відхід воєводи Юзевського і наслідки змін, що у зв'язку з цим насуваються на Волинь, не спричинили найменшої

⁵⁰ Polska Zbrojna. – 1936. – 22 września.

⁵¹ Krasicki S. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów / S. Krasicki. – Stratyń, 1937.

⁵² Ibidem. – S. 101.

⁵³ Kęsik J. Zaufany Komendanta. – S. 148.

⁵⁴ Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej. – Poznań, 1994.

шкоди незнищальним справам, тим, які будуть постійно повертатись, доки існує Польща і Росія...”⁵⁵.

Незважаючи на розбіжності, українська преса давала також виражені оцінки. Відомий український діяч Степан Баран стверджував, що волинська програма Г. Юзевського наближалась до передвоєнної галицької концепції “спільного даху”⁵⁶. Загалом, українські діячі не передбачали позитивного розвитку політичних відносин у Волинському воєводстві після відставки Юзевського. Нова програма зміцнення “польського стану посідання” на східних кресах була набагато гіршою від попереднього “волинського експерименту”⁵⁷.

Отже, проєкт Г. Юзевського зазнав краху. Політика польсько-українського співжиття на Волині не відбулася. Цьому зашкодили радикальні польські і українські політичні сили, які своїми діями компроментували “волинський експеримент” воєводи. Значною мірою це послужило генезою польсько-української різни на Волині в роки Другої світової війни.

Николай Кучерена. К истории украинско-польского взаимопонимания на Воляне (1921–1939)

Проаналізований “волинський експеримент” Г. Юзевського, направлений на польсько-українське взаємопонимання в Волинському воєводстві. На основі вивчення архівних документів, монографічної літератури, спогадів сучасників в публікації освітлена тактика воєводи по удосконаленню економічної ситуації, ослабленню соціальних конфліктів і національного протистояння на Воляне, а також вказані причини невдач в реалізації розробаного им проєкта.

Ключевые слова: Волинське воєводство, Волинське українське об'єднання, волинський експеримент, Друга Річчя Посполита, Корпус охорони пограниччя, Міністерство військових справ, націоналізм, національне протистояння, Православна церква.

Mykola Kucherepa. From the history of Ukrainian-Polish agreement in Volhynia (1921–1939)

The article analyses the essence of the so-called Volhynia Experiment, suggested by Henryk Jozewski in his eponymous article and aiming at Polish-Ukrainian co-existence in Volhynian Voivodeship. Based on a large number of archival documents, research and memoirs of contemporaries the article highlights the tactics local authorities used to improve economic conditions, and to weaken social conflicts and national opposition in Volhynia. The article identifies reasons for Jozewski's project failure.

Key words: Volhynian Voivodeship, the Volhynian Ukrainian Alliance, the Volhynia Experiment, the Second Polish Republic, the Border Protection Corps, the Ministry of National Defence, nationalism, national opposition, Polish-Ukrainian co-existence, the Orthodox Church.

⁵⁵ W.B., Henryk Józewski – wojewoda Wołyński, “BP-U”, nr. 17, 24 IV 1938 r.

⁵⁶ Діло. – 1938. – 10 квітня.

⁵⁷ Новий час. – 1939. – 13 липня.